

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ROBERT KOZYRSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5490-9410>

robert.kozyrski@kul.pl

*Diecezja i archidiecezja lubelska Kościoła katolickiego
1805–2024. Struktury – miejsca – ludzie**

The Diocese and Archdiocese of Lublin of the Catholic Church, 1805–2024:
Structures – Places – People

ABSTRAKT

W artykule przedstawiono dzieje diecezji i archidiecezji lubelskiej w latach 1805–2024, ze szczególnym uwzględnieniem zmian terytorialnych, liczby dekanatów i parafii. Uwzględniono też historyczne próby usamodzielnienia Kościoła lubelskiego, podejmowane już od XIII wieku przez hierarchów kościelnych. Oprócz struktur terytorialnych omówiono również, stanowiące ważną część Kościoła powszechnego, zakony męskie i żeńskie, funkcjonujące od 1805/07 roku na terytorium diecezji. Integralną częścią artykułu są informacje dotyczące miejsc zajmowanych przez instytucję Kościoła katolickiego zarówno w przestrzeni miasta Lublina, jak i w całej diecezji/archidiecezji. Zaliczają się do nich nie tylko zabudowania zajmowane przez biskupa i duchownych (kuria biskupia, seminarium duchowne, katedra, kościoły parafialne), lecz także szkoły, z uniwersytetem włącznie, media oraz placówki społeczno-charytatywne. Ten obraz dziejów diecezji uzupełniają informacje o ludziach kształtujących Kościół lubelski, głównie wybitnych duchownych i męczennikach za wiarę.

Słowa kluczowe: diecezja lubelska; archidiecezja lubelska; Kościół katolicki; biskupi; zakony

* Artykuł powstał w ramach realizowanego w latach 2022–2027 na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II projektu, którego kierownikiem jest dr hab. Bogumił Szady, prof. KUL, zatytułowanego „Podziały terytorialne Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej (X–XXI w.). Od harmonizacji danych do syntezy”, Ministerstwo Edukacji i Nauki, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, nr NPRH/DN/ SP/495771/2021/10.

Diecezja (1805–1992) i archidiecezja lubelska (od 1992 roku) należą do jednej z najlepiej opracowanych jednostek Kościoła katolickiego w Polsce. Wiele prac w tym zakresie powstało zarówno przed 200. rocznicą istnienia diecezji, świętowaną hucznie w całej metropolii w 2005 roku, jak i w latach następnych. Z tego powodu w niniejszym artykule zaprezentowano ten dorobek oraz podjęto próbę podsumowania wieloletnich badań nad Kościołem lubelskim, prowadzonych głównie – choć nie tylko – w lubelskich ośrodkach naukowych¹.

¹ Nie sposób w tym miejscu wymienić wszystkie prace oraz autorów, którzy zajmowali się dziejami Kościoła lubelskiego. Należy jednak wskazać te dzieła, które wniosły znaczący wkład w badania nad tym zagadnieniem. Do osób, które zajmowały się historią diecezji lubelskiej, należy z pewnością ks. Jan Ambroży Wadowski. Jego rękopiśmienna spuścizna znajduje się przede wszystkim w Bibliotece Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Chodzi o: J.A. Wadowski, *Szkice oraz wypisy źródłowe dotyczące kościołów oraz klasztorów lubelskich*, rkps. 2351; idem, *Dzieje diecezji lubelskiej*, rkps. 2365; idem, *Dzieje diecezji chełmskiej i lubelskiej*, rkps. 2366; idem, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów*, sygn. 2372; idem, *Materiały do historii diecezji chełmskiej i lubelskiej*, sygn. 2381; idem, *Wypisy źródłowe i notaty do dziejów diecezji chełmskiej, lubelskiej, łuckiej i podlaskiej*, sygn. 2386; idem, *Lubelskie biskupstwo*, [w:] *Encyklopedia kościelna podług Teologicznej encyklopedii Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób* wydana przez X. Michała Nowodworskiego, t. 12, Warszawa 1879, s. 346–350; idem, *Kościół lubelski. Na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907. Historią diecezji lubelskiej zajmował się też ks. Bolesław Kumor. Opracowany przez niego cykl artykułów pt. *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, dotyczący dziejów Kościoła lubelskiego, został wydany w czasopiśmie „Biblioteki, Archiwa i Muzea Kościelne”. Zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18, s. 345[57]–352[64] (dotyczy Kościoła lubelskiego); idem, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 19, s. 336[13]–340[134] (dotyczy diecezji chełmskiej); idem, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 20, s. 322[216]–332[266] (dotyczy diecezji chełmskiej i lubelskiej); idem, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 21, s. 387[347]–390[350] (dotyczy diecezji lubelskiej). Wiele istotnych informacji do opisywanego przez nas tematu wniosły publikacje wydane drukiem w 2005 roku z okazji 200. rocznicy powstania diecezji lubelskiej. Zob. M.T. Zahajkiewicz (red.), *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej (1805–2005)*, Lublin 2005; J. Mariański (red.), *W służbie ewangelii i człowiekowi. Archidiecezja lubelska w latach 1992–2002*, Lublin 2005; H. Misztal (red.), *W duchu i prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, Lublin 2005. Przez wiele lat strukturami Kościoła lubelskiego zajmowała się również Joanna Kumor-Mielnik. Zob. J. Kumor-Mielnik, *Wezwania kościołów parafialnych oraz parafii (archi)diecezji lubelskiej w latach 1805–2005*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 2006, t. 3, s. 72–98; eadem, *Organizacja terytorialna diecezji chełmskiej i lubelskiej do 1805 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2010, t. 94, s. 63–77; eadem, *Parafie rzymskokatolickie erygowane w latach 1918–1925 przy rekonyliowanych cerkwiach pounickich i poprawosławnych w dekanatach: chełmskim, hrubieszowskim, tyiszowieckim, tomaszowskim, tarnogrodzkim, biłgorajskim, szczebrzeszyńskim i zamojskim*, „Rocznik Chełmski” 2011, t. 15, s. 223–240; eadem, *Struktura terytorialna diecezji lubelskiej w latach 1805–1808*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, t. 95, s. 109–122; eadem, *Sieć parafialna i dekanalna (archi)diecezji lubelskiej w latach 1805–2005*, Lublin 2011; eadem, *Sieć dekanalno-parafialna diecezji janowskiej czyli podlaskiej w strukturach administracyjnych Kościoła lubelskiego*, „Rocznik Biańskopodlaski” 2012, t. 20, s. 335–358; eadem,

Rozbiory, a w konsekwencji utrata niepodległości w 1795 roku, diametralnie zmieniły sytuację polityczną państwa polsko-litewskiego, kościołów różnych wyznań (w tym katolickiego), a przede wszystkim społeczeństwa zamieszkującego historyczne ziemie Rzeczypospolitej². W sposób szczególny ucierpiała zwłaszcza pozycja hierarchów kościelnych, których głos w radzie królewskiej, senacie, sejmie oraz w administracji cywilnej państwa przez ostatnich kilka stuleci był dość znaczący, niekiedy zaś decydujący. Ograniczone zostały nawet kontakty polskich przedstawicieli Kościoła rzymskokatolickiego ze Stolicą Apostolską, które odtąd poddane były szczególnej kontroli władz zaborczych³. Ten złożony obraz relacji społeczno-religijno-administracyjnych ziem polskich pod zaborami komplikowały dodatkowo częste, zwłaszcza na przełomie wieków XVIII i XIX oraz na początku XIX wieku, zmiany granic państwowych. Na obszarze Lubelszczyzny jako pierwsza wyłomu w zwartej dotąd strukturze administracyjnej państwa polskiego dokonała Austria, zajmując w 1772 roku znaczną część, a w 1795 roku całe województwo lubelskie⁴. Wraz ze zmianami administracyjnymi i wynikającymi

Budownictwo kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej i janowskiej (podlaskiej) w latach 1805–1918, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 10, s. 287–306; eadem, *Zarys problematyki budownictwa i strat wojennych w kościołach parafialnych diecezji lubelskiej po I wojnie światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2014, t. 102, s. 115–136; eadem, *Budownictwo kościołów parafialnych (archi)diecezji lubelskiej w latach osiemdziesiątych i jego kontynuacja w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie statystyczne*, „Rocznik Lubelski” 2016, t. 42, s. 191–209; eadem, *Wykaz zniszczeń w obiektach sakralnych diecezji lubelskiej po II wojnie światowej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2019, t. 111, s. 161–184; eadem, *Nam kościół potrzebny jak chleb. Problem budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej w latach 1944–1989*, Lublin 2024; J. Kumor, *Kształtowanie się granicy północnej i zachodniej diecezji lubelskiej na podstawie bulli „Vix dum Poloniae unitas” z 1925 roku*, „Nasza Przeszłość” 2007, t. 107, s. 247–264; J. Kumor-Mielnik, S. Mielnik, *Struktura wyznaniowa diecezji lubelskiej na przełomie XIX i XX w. na podstawie diecezjalnych wykazów statystycznych*, Lublin 2019. W latach 2004–2006 w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pod kierunkiem Henryka Gapskiego realizowany był projekt badawczy „(Archi)diecezja lubelska 1805–2005”. Jego efektem jest obszerna publikacja wraz z wieloma mapami i wykresami: H. Gapski (red.), *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010 / The Historical Atlas of the Lublin (Arch)Diocese 1805–2010*, Lublin 2011. Na uwagę zasługują również albumy: P. Kawałko, A. Glanowska, D. Kopciowski, Z. Nestorowicz, P. Tomaszewski, J. Serafinowicz (red.), *Skarby archidiecezji lubelskiej*, Lublin 2005; M. Krzyżanowska-Witkowska (red.), *Kościół archidiecezji lubelskiej. Nasze dziedzictwo*, t. 1–5, Bydgoszcz 2023–2024.

² D. Dukwicz, *Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru*, [w:] *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegerseisen, Warszawa 2016, s. 355–377.

³ J. Kłoczowski, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. 1, Paryż 1987, s. 242–254.

⁴ W 1772 roku do powstałej z ziem Rzeczypospolitej austriackiej Galicji weszły znajdujące się na prawym brzegu Wisły duże części województw krakowskiego, lubelskiego i sandomierskiego, większość obszaru województwa ruskiego i bełskiego oraz fragmenty podolskiego i wołyńskiego. W 1795 roku Austria zajęła resztę Małopolski, a także tereny województw podlaskiego, mazowieckiego i brzesko-litewskiego. Ten stan rzeczy utrzymał się do 1809 roku. Zob. S. Pijaj, *Galicja*

z nich pracami demarkacyjnymi zaistniała również konieczność dostosowania do aktualnej sytuacji struktur Kościoła katolickiego.

W trakcie pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 roku interesujący nas obszar i zamieszkujący jego terytorium wierni Kościoła katolickiego należeli do rozległej, erygowanej jeszcze w 1000 roku przez papieża Sylwestra II, diecezji krakowskiej (archidiakoniat lubelski, dekanat Urzędów)⁵. I chociaż za początek istnienia diecezji lubelskiej przyjmuje się rok 1805, to próby usamodzielnienia się Kościoła lubelskiego miały miejsce jeszcze w średniowieczu. Najstarszy znany projekt erygowania stolicy biskupiej w Łukowie ujrzał światło dzienne w 1254 roku. Jego pomysłodawcą był papież Innocenty IV, który na mocy wydanej przez siebie bulli *Ad audientiam nostram pervenit* powierzył to zadanie legatowi papieskiemu Opizo z Mezano. W tym dziele mieli go wspomagać metropolita gnieźnieński Pełka oraz biskup krakowski Jan Prandota⁶. Śmierć papieża Innocentego IV w tym samym 1254 roku skutecznie jednak uniemożliwiła realizację tego pomysłu. Nie został on dokończony przez jego następcę – papieża Aleksandra IV, który w liście apostolskim *Dilectus filius, nobilis vir* z 1257 roku wyznaczył pierwszego biskupa dla nowej diecezji. Miał nim zostać czeski franciszkanin Bartłomiej z Pragi⁷. Projektem erygowania diecezji lubelskiej w latach 1424–1426 zajmował się także biskup chełmski Jan Biskupiec. Stanowczy sprzeciw biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego jednak sprawił, że początkowo przychylny całemu przedsięwzięciu papież Marcin V zmienił zdanie⁸. O powołaniu do życia samodzielnej diecezji lubelskiej myślał też franciszkanin Albert Dębołęcki (informacja o nazwisku niepewna). W tym celu około 1631 roku opracował memoriał reformujący strukturę Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej, według którego – oprócz nowych metropolii w Krakowie, Kijowie i Wilnie – miały powstać diecezje na Pomorzu, w Kurlandii, Inflantach, Warszawie, Piotrkowie, Nowogródku,

– *spadek po zaborach*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2019, t. 146, nr 1, s. 131.

⁵ S. Litak, *Sieć parafialna archidiakonatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1958, t. 9, s. 102–107; idem, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2, s. 26; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010, s. 22–24.

⁶ Innocenty IV do Opizo z Mezano. Anagni 11 lipca 1254, [w:] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, t. 1: *Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409*, wyd. A. Theiner, Romae 1860, nr CXIX, s. 57–58.

⁷ Aleksander IV do Pełki i Jana Prandoty, 1 lutego 1257, [w:] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...*, t. 1, nr CXLIII, s. 72–73.

⁸ L. Bienkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, t. 7, nr 2, s. 203–204.

Mińsku, Grodnie, Ostrogu, Szarogrodzie, Berdyczowie i Lublinie⁹. Niepowodzeniem zakończyła się również próba utworzenia diecezji lubelskiej w 1764 roku, chociaż w tym przypadku głównie z przyczyn politycznych. Ten plan nie miał szans na realizację, a dla Czartoryskich był tylko dogodnym narzędziem do walki ze zniechęconym biskupem krakowskim Kajetanem Ignacym Sołtykiem¹⁰.

Paradoksalnie dopiero utrata w 1772 roku dużej części terytoriów na rzecz Austrii i Rosji sprawiła, że utworzenie nowej diecezji stało się wręcz koniecznością. Tym razem jednak projekt ten spotkał się ze zrozumieniem władz, zarówno państwowych, jak i kościelnych. Największe zmiany zaszły w diecezji chełmskiej, która utraciła większość swego terytorium. Przy państwie polskim pozostały tylko trzy przedrozbiorowe dekanaty spośród dziesięciu, a także duża część dekanatu krasnostawskiego i niewielki skrawek dekanatu hrubieszowskiego. Z obliczeń dokonanych przez Bolesława Kumora wynika, że w tej przestrzeni – i tak niezbyt bogatej jeszcze w czasach świetności państwa polsko-litewskiego – pozostało 36 parafii. Natomiast na obszarze zajętym przez Austrię znalazło się aż 51 parafii¹¹. Ten niewielki obszar diecezji chełmskiej nie był w stanie utrzymać ordynariusza chełmskiego oraz wspomagających go biskupów pomocniczych wraz z duchowieństwem. Biskupi chełmscy zresztą posiadali dochody z innych źródeł, często pełnili bowiem odpowiedzialne funkcje w aparacie państwowym. Członkiem Rady Nieustającej był np. Antoni Onufry Okęcki, biskup chełmski w latach 1771–1780¹². Sytuacja hierarchów chełmskich oraz duchowieństwa uległa znacznej poprawie dopiero w wyniku decyzji podjętych przez Sejm Czteroletni. Na mocy konstytucji sejmowej uchwalonej 11 czerwca 1790 roku erygowana została diecezja lubelska i chełmska, w skład której – oprócz diecezji chełmskiej – weszły też parafie znajdujące się na obszarze województwa lubelskiego, w tym ziemi łukowskiej, powiatu urzędowskiego i ziemi stężyckiej¹³. Bardzo szybko te

⁹ Archivum Apostolicum Vaticanum. Fondo Borghese, ms. 469–474, f. 105–106vo (Affari di Propaganda Fide i Relazioni dell'anno 1631); T. Długosz, *Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw z przed 1631 r.*, „Collectanea Theologica” 1931, t. 12, nr 1, s. 101–102; B. Kumor, *Granice (archi)diecezji krakowskiej (1000–1939)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1963, t. 6, nr 1–4, s. 537[3].

¹⁰ J. Kumor-Mielnik, *Organizacja terytorialna...*, s. 65.

¹¹ B. Kumor, *Diecezja lubelska (180 lat istnienia)*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1985, t. 59, nr 5–7, s. 235; idem, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980, s. 153.

¹² J. Bartoszewicz, *Antoni Onufry Okęcki, biskup poznański, kanclerz wielki koronny*, Warszawa 1854, s. 150–171; *Okęcki Antoni Onufry*, [w:] P. Mazur, *Poczet biskupów chełmskich obrządku łacińskiego*, Chełm 2012, s. 44–45.

¹³ *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymach koronnych od seymu wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone, t. 9: ab anno 1782 ad annum 1792 acta Reipublicae continens*, Kraków 1889, nr CLI (Duchowieństwo obojga obrządków w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim), s. 174–175.

uzgodnione wcześniej zmiany zatwierdził papież Pius VI, wydając w tym celu 22 lipca 1790 roku dekret *Quum Reverendissimus*¹⁴. *I chociaż te znaczące zmiany w strukturze Kościoła katolickiego zostały wprowadzone w okresie rządów w diecezji chełmskiej Macieja Grzegorza Garnysza, to nie do końca można tytułować go pierwszym biskupem lubelskim i chełmskim. Jak wiemy, zmarł on 2 października 1790 roku, a więc 3 miesiące po uchwaleniu przez sejm nowego podziału kościelnego. Tytuł ten z pewnością przysługuje jego następcy – Wojciechowi Józefowi Skarszewskiemu, właściwemu organizatorowi nowej diecezji*¹⁵. *Nie wchodząc w szczegóły, przetrwała ona jedynie 5 lat, a po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej to terytorium niemal nieustannie podlegało zmianom aż do 1805 roku*¹⁶. *Należy podkreślić, że zmiany wprowadzone przez władze państwowe (polskie, a później austriackie) oraz kościelne nie satysfakcjonowały żadnej ze stron i były źródłem wielu nieporozumień i konfliktów. Obie strony zresztą już od 1801 roku pracowały nad reformą diecezji. W efekcie tych prac w 1805 roku papież Pius VII na mocy bulli *Quemadmodum Romanorum Pontificum* powołał do życia diecezję lubelską, ale jej wykonanie nastąpiło dopiero w 1807 roku. Dokonał tego metropolita lwowski – biskup Kajetan Kicki*¹⁷.

U zarania swego istnienia w 1807 roku diecezja lubelska składała się z 17 dekanatów, które w większości (chełmski, krasnostawski, kurowski, lubelski, parczewski, łukowski, stężycki) funkcjonowały wcześniej w strukturze diecezji chełmskiej. Swój wkład w rozwój Kościoła lubelskiego wniosły też diecezje: łucka (dekanaty: janowski, łosicki, międzyrzecki, węgrowski), poznańska (dekanaty: garwoliński, latowicki, liwski) i płocka (dekanaty: kamieńczykowski, radzyński, stanisławowski). W tym początkowym okresie istnienia diecezji funkcjonowało 199 parafii i 14 filii, w których posługę duszpasterską sprawowało 397 księży¹⁸. W 1811 roku, już po powstaniu Księstwa Warszawskiego, po raz pierwszy zmieniły się też granice nowej diecezji, w wyniku których posiadała ona

¹⁴ B. Kumor, *Obsada biskupstwa krakowskiego w latach 1790–1914*, „*Analecta Cracoviensia*” 1976, t. 8, s. 322.

¹⁵ K.R. Prokop, *Wiadomości do biografii biskupów oraz opatów i księży z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z osiemnastowiecznej prasy warszawskiej doby saskiej i stanisławowskiej (1729–1795)*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*” 2006, t. 86, s. 319.

¹⁶ Szczegółowo ten problem omówiła J. Kumor-Mielnik (*Organizacja terytorialna...*, s. 74–76).

¹⁷ *Erectio sedis episcopalis Lublinensis*, [w:] *Bullarii Romani continuatio Summorum Pontificum Clementis XIII. Clementis XIV. PII VI. PII VII. Leonis XII. PII VIII et Gregorii XVI. constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros, et alios, atque allocutiones complectens quas collegit usque ad pontificatum PII VIII. Andreas advocatus Barberi*, t. 12: *Continens pontificatus PII 7. annum quartum ad sextum*, Romae 1846, nr CCCLXXXV, s. 374–381; M.T. Zahajkiewicz, *Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna*, [w:] *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej...*, s. 37–38.

¹⁸ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie [dalej: AAL], Rep. 60A, nr 259, k. 19 (Opis historyczny Diecezji Lubelskiej przez księdza Karola Boniewskiego, ks. I); H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 96.

największy w swej historii obszar. Przyłączone z diecezji przemyskiej 4 dekanaty (hrubieszowski, tarnogrodzki, tyszowiecki, zamojski) wraz z 35 parafiami i 2 filiami sprawiły, że Kościół lubelski w latach 1811–1818 liczył 21 dekanatów, 241 parafii i 12 filii oraz 465 księży.

Przeprowadzona w 1818 roku reorganizacja struktur Kościoła katolickiego w Królestwie Kongresowym, dostosowująca granice i liczbę diecezji do podziałów administracyjnych państwa, wpłynęła na znaczące zmiany granic wszystkich diecezji. Jeszcze w marcu 1818 roku Warszawa stała się stolicą archidiecezji i metropolii. Papież Pius VII po konsultacji z episkopatem 30 czerwca 1818 roku wydał bullę *Ex imposita nobis*, w której zaaprobował istniejący stan rzeczy, powierzając jej wykonanie arcybiskupowi warszawskiemu Franciszkowi Malczewskiemu¹⁹. Zmiany nie ominęły również diecezji lubelskiej, która utraciła w tym czasie ogromną część swego obszaru. Z 13 północnych dekanatów (113 parafii, 5 filii) utworzona została diecezja janowska, czyli podlaska, ze stolicą w Janowie. Do archidiecezji warszawskiej przyłączone zostały 34 parafie znajdujące się w granicach województwa mazowieckiego. Do diecezji lubelskiej wróciły natomiast 3 dekanaty przekazane Kościołowi kieleckiemu w 1805/07 roku. Ostatecznie diecezja składała się z 12 dekanatów, w których działało 127 parafii, 16 filii, a posługę duszpasterską pełniło 227 księży²⁰.

Represje, jakie spadły na Polaków po powstaniu styczniowym 1863–1864, miały ogromny wpływ na dalsze istnienie Kościoła katolickiego i jego funkcjonowanie wśród wiernych. Musiał się on opierać planowej rusyfikacji, działaniom ograniczającym jego wpływ na wiernych oraz likwidacji Kościoła greckokatolickiego i wcieleniu unitów do Kościoła prawosławnego. W 1867 roku zniesiona została diecezja janowska, czyli podlaska, a jej terytorium połączone zostało z diecezją lubelską. Internowany w Łomży ordynariusz janowski Beniamin Piotr Szymański został zmuszony do przekazania swoich kompetencji zarządzającemu diecezją lubelską wikariuszowi kapitulnemu – księdzu Kazimierzowi Sosnowskiemu²¹. Papież Leon XIII zniósł diecezję janowską, czyli podlaską, dopiero w 1889 roku, ale ważniejszy w tym przypadku okazał się Ukaz o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskiem, wydany przez cara Aleksandra II Romanowa w dniu 26 grudnia 1865 roku. Na jego mocy oraz na podstawie wydanych 2 miesiące później przepisów dodatkowych

¹⁹ AAL, Rep. 60A, nr 171, k. 1909–1933 (Protocollum actorum curiae episcopalisstante regimine R.D. Adalberti Leszczyc Skarszewski episcopi Lublinensis senatori Regni Poloniae Ordinum Aquilae Albae et St. Stanislai Equitis ab anno 1803 ad annum 1819 exhibitorum aut expeditorum).

²⁰ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 561.

²¹ W latach 1863–1871 diecezja lubelska nie posiadała ordynariusza. W tym czasie administrował nią ks. Kazimierz Sosnowski. Zob. E. Walewander, *Sosnowski Kazimierz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz et al., t. 18, Lublin 2013, kol. 620.

granice diecezji i dekanatów zostały dostosowane do podziałów na powiaty²². W wyniku tej operacji administracyjnej na przełomie lat 1867 i 1868 diecezja lubelska składała się z 19 dekanatów (białski, biłgorajski, chełmski, garwoliński, hrubieszowski, janowski lubelski, konstantynowski, krasnostawski, lubartowski, lubelski, łukowski, nowoaleksandryjski, radzyński, siedlecki, sokołowski, tomaszowski, węgrowski, włodawski, zamojski), w których istniało 239 parafii, 37 filii, 133 kaplice publiczne i prywatne oraz 6 innych kościołów. Posługę duszpasterską pełniło 320 duchownych diecezjalnych oraz 79 zakonników. W diecezji zamieszkiwało 734 875 wiernych, a łączny jej obszar wynosił 31 146 kilometrów kwadratowych²³.

W latach 1867/68–1918 granice diecezji oraz jej obszar nie uległy zmianom. W wyniku działań władz zaborczych zmieniła się natomiast liczba parafii. Jeszcze w 1900 roku w strukturze Kościoła lubelskiego funkcjonowało 225 parafii, a w 1914 roku – w przeddzień wybuchu I wojny światowej – liczba ta wzrosła do 242²⁴. Nowe perspektywy rozwoju Kościoła katolickiego, w tym diecezji lubelskiej, pojawiły się z chwilą odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Jeszcze 24 września 1918 roku papież Benedykt XV bullą *Commissum humilitatis nostrae* wznowił działalność diecezji podlaskiej, odłączając jej tereny od diecezji lubelskiej²⁵. Właściwą organizację Kościoła katolickiego, dostosowaną do struktury administracyjnej Polski, ustanowił dopiero w 1925 roku papież Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas*. Jej wprowadzenie wymagało wprawdzie drobnej korekty na granicy diecezji lubelskiej z diecezją podlaską, ale generalnie okres ten był czasem pomyślnego rozwoju Kościoła lubelskiego. Utworzonych zostało 89 nowych parafii, a w samym Lublinie – oprócz trzech już istniejących: pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, św. Agnieszki i Nawrócenia św. Pawła – powstały cztery nowe: pw. św. Michała Archanioła (1921), św. Mikołaja Biskupa (reerygowana w 1920 roku), Najświętszego Serca Jezusowego (1934) oraz Teresy

²² Ukaz o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim z 14 (26) grudnia 1865 r., [w:] *Dziennik praw Królestwa Polskiego*, t. 63, Warszawa 1865, s. 368–381; Etat Rzymsko-Katolickiego Duchowieństwa świeckiego w Królestwie Polskim z 8 (20) lutego 1866 r., [w:] *Dziennik praw Królestwa Polskiego...*, s. 382–389; Przepisy dodatkowe do ukazu o urządzeniu duchowieństwa świeckiego Rzymsko-Katolickiego w Królestwie Polskim z 8 (20) lutego 1866 r., [w:] *Dziennik praw Królestwa Polskiego...*, s. 390–397.

²³ AAL, Rep. 60 II a, nr 108, k. 273–349 (Consignatio Universi Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis Anno Domini 1869). Obliczenia na podstawie: *Catalogus universi cleri saecularis et regularis Dioecesis Lublinensis An. Dni. 1870*, Lublini 1870.

²⁴ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublinensis pro anno Domini 1901*, Lublin 1901, s. 118; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublinensis pro anno Domini 1914*, Lublin 1914, s. 82.

²⁵ R. Dmowski, „Sieć dekanalna Kościoła Katolickiego na terenie diecezji podlaskiej w latach 1918–1939”, „Szkieł Podlaskie” 2004, nr 12, s. 121.

od Dzieciątka Jezus (1937)²⁶. W 1939 roku w 17 dekanatach diecezji funkcjonowały 233 parafie, w których posługę pełniło 385 księży.

Podczas II wojny światowej, oprócz wiernych, ogromne starty poniosło też duchowieństwo. Diecezja lubelska, w latach 1939–1944 funkcjonująca w granicach Generalnego Gubernatorstwa, straciła aż 53 kapłanów. Z pierwszego powojennego zestawienia wykonanego w 1948 roku wynika, że w diecezji wprawdzie zwiększyła się liczba dekanatów i parafii, ale posługę w nich pełniło tylko 352 księży. Do 1952 roku powstało zaledwie 14 nowych parafii²⁷. Co ciekawe, oprócz nielicznych korekt granicznych, terytorium diecezji lubelskiej od 1939 roku nie zmieniło swej wielkości aż do początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Ogromne zmiany zaszły natomiast w jej wewnętrznej strukturze. I chociaż okres komunizmu w Polsce (1944–1989) nie sprzyjał budowaniu i umacnianiu więzi Kościoła (duchownych) z wiernymi, to jednak dzięki zabiegom świątłych biskupów i księży był bodaj najlepszym przedziałem czasowym w historii Kościoła polskiego. Po pierwszej fali ograniczeń, zarówno podstaw materialnych, jak i działalności Kościoła, w latach 1945–1956 udało się prymasowi Stefanowi Wyszyńskiemu wynegocjować warunki niezbędne do przetrwania i rozwoju wiary katolickiej w społeczeństwie polskim. W tym okresie diecezja lubelska liczyła już 21 dekanatów, w 1957 roku dekanat chełmski został podzielony na wschodni i zachodni, a w 1961 roku powstał dekanat zaklikowski. W 1972 roku biskup Piotr Kałwa dokonał podziału dekanatu lubelskiego na miejski i podmiejski. Ta struktura przetrwała tylko 10 lat, bo już w 1982 roku biskup Bolesław Pylak zaaprobował podział miasta biskupiego i leżących na jego terenie parafii na sześć nowych dekanatów: Konopnica, Świdnik, Lublin Południe, Lublin Północ, Lublin Śródmieście i Lublin Wschód. W 1992 roku powołał do istnienia jeszcze dekanat Lublin Zachód. Oprócz kilku innych, które powstały w tym czasie, diecezja lubelska u progu przekształceń, jakie zaszły w 1992 roku, posiadała 33 dekanaty, 384 parafie oraz 23 kościoły rektoralne, w których posługę pełniło 978 księży. W samym Lublinie funkcjonowały 24 parafie²⁸.

Ostatnia wielka zmiana całej struktury Kościoła katolickiego w Polsce miała miejsce w 1992 roku. Na mocy bulli *Totus Tuus Poloniae Populus* papież Jan Paweł II dokonał jego głębokiej reorganizacji, co w przypadku diecezji i biskupstwa lubelskiego z jednej strony oznaczało podniesienie do rangi archidiecezji i metropolii, z drugiej zaś ponowną zmianę granic. Aż 12 dotychczasowych dekanatów zostało włączonych do diecezji sandomierskiej (janowski, zaklikowski) i nowo powstałej zamojsko-lubaczowskiej (Biłgoraj, Hrubieszów, Józefów, Szczeczebrzeszyn, Tarnogród, Tomaszów, Tyszowce, Uchanie, Zamość – Kolegiata, Zamość

²⁶ J. Kumor, *op. cit.*, s. 247–264.

²⁷ J. Kumor-Mielnik, *Sieć parafialna i dekanalna...*, s. 241.

²⁸ H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 72–75, 131.

– Nowe Miasto)²⁹. W 1992 roku archidiecezja lubelska liczyła więc 24 dekanaty (bełżycki, bychawski, chełmski wschodni, chełmski zachodni, garbowski, konopnicki, krasnostawski wschodni, krasnostawski zachodni, kraśnicki, lubartowski, lubelski południowy, lubelski północny, lubelski śródmiejski, lubelski wschodni, lubelski zachodni, łączyński, michowski, opolski, piasecki, puławski, siedliski, świdnicki, turobiński i zakrzowiecki). Aktualnie (2024–2025) w archidiecezji funkcjonuje 28 dekanatów (bełżycki, bychawski, chełmski – wschodni, chełmski – zachodni, czemiernicki, garbowski, kazimierski, konopnicki, krasnostawski – wschodni, krasnostawski – zachodni, kraśnicki, lubartowski, lubelski – podmiejski, lubelski – południowy, lubelski – północny, lubelski – śródmiejski, lubelski – wschodni, lubelski – zachodni, łączyński, michowski, opolski, piasecki, puławski, siedliski, świdnicki, turobiński, urzędowski, zakrzowiecki), 271 parafii (w tym 7 zakonnych). Posługę duszpasterską³⁰ sprawuje 869 księży diecezjalnych i 172 zakonnych. W Kościele lubelskim pracuje również 485 siostr zakonnych³¹.

Ten obraz diecezji i archidiecezji lubelskiej nie byłby pełny, gdyby nie obecność zakonów męskich i żeńskich. Pierwsze pojawiły się tutaj już w XIII wieku, a w chwili utworzenia diecezji w 1805/07 roku na jej terytorium znajdowało się 17 zakonów męskich (augustianie eremici, bartoszkowie, benedyktyni, bernardyni, bonifratrzy, dominikanie, dominikanie obserwanci, franciszkanie konwentualni, kapucyni, karmelici bosci, karmelici trzewickowi, marianie, misjonarze, paulini, pijarzy, reformaci, trynitarze) i 5 zakonów żeńskich (brygidki, wizytki, karmelitanek, bernardynki, szarytki)³². W posiadaniu zakonników znajdowały się 34 klasztory, natomiast siostry mieszkały wyłącznie w pięciu klasztorach w Lublinie. Ograniczenia działalności stosowane przez władze zaborcze oraz kasaty sprawiły, że do 1870 roku większość zakonów zniknęła z mapy diecezji. W 1870 roku jedynym legalnie działającym zakonem męskim w diecezji lubelskiej byli dominikanie w Lublinie. Przez pewien czas po kasacie zakonów, która miała miejsce w 1864 roku, działały też: bernardyni (Józefów nad Wisłą, Krześlin, Łuków, Radecznicza), kapucyni (Lubartów), pijarzy (Opole Lubelskie) i reformaci (Biała Podlaska, Kazimierz Dolny, Siennica, Węgrów). Wśród zakonów żeńskich dużą aktywność wykazywały szarytki (Biała Podlaska, Hrubieszów, Lublin, Milanów, Radzyń, Sterdyń, Szczepieszyn), bernardynki (Lublin), karmelitanek (Lublin) oraz wizytki (Lublin)³³.

²⁹ *Nova Polonicarum circumscriptionum ecclesiasticarum compositio*, [w:] *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale an. et vol. LXXXIV*, Città del Vaticano 1992, nr 12, s. 1099–1112.

³⁰ Dane z 1 stycznia 2023 roku.

³¹ Archidiecezja Lubelska, *Informacje podstawowe*, <https://archidiecezjalubelska.pl/o-archidiecezji/informacje-podstawowe> (dostęp: 15.03.2025).

³² H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 162–165.

³³ S. Tylus, *Życie konsekrowane w (archi)diecezji lubelskiej*, [w:] *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej...*, s. 303–306; A. Mirek, *Atlas żeńskiego ruchu zakonnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Lublin 2007, s. 20.

Ruch zakonny w diecezji lubelskiej, wydatnie wsparty przez żeńskie zgromadzenia bezhabitowe, zaczął odradzać się powoli na przełomie XIX i XX wieku. Do momentu odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 roku większość zakonów bądź to wróciła do diecezji, bądź to założyła swoje siedziby. W 1920 roku w Kościele lubelskim pracowali już bernardyni (Radecznicza), bracia słudzy (Lublin), jezuici (Chełm, Lublin), kapucyni (Lublin) oraz karmelici bosci (Lublin). Spośród zakonów i zgromadzeń żeńskich w diecezji obecne były: szarytki (Gościeradów Plebański, Lublin – 6), sługi Jezusa (Kielczewice Górne, Lublin), służki (Częstoborowice, Garbów, Lublin, Niezdów), obliczanki (Lublin), felicjanek (Chełm, Jadwinów), pasterki (Lublin), niepokalanki (Lublin), urszulanki unii rzymskiej (Lublin), siostry Rodziny Maryi (Bełżyce, Krasnystaw – 2), honoratki (Lublin), służebniczki starowiejskie (Hrubieszów, Kłodnica Dolna, Lublin, Tuli-głowy) oraz nazaretanki (Lublin).

Aktualnie w archidiecezji lubelskiej funkcjonuje 28 zakonów i zgromadzeń męskich oraz 52 zakony i zgromadzenia żeńskie. Zarówno zakonnicy, jak i siostry zakonne zamieszkują w ponad 100 domach i mieszkaniach prywatnych na terenie diecezji³⁴.

Decyzja o założeniu nowego biskupstwa oraz wytyczeniu granic diecezji zmusiła władze kościelne do znalezienia reprezentacyjnej siedziby w samym Lublinie³⁵. Wobec ogromnych zmian urbanistycznych, jakie przechodził Lublin w pierwszej połowie XIX wieku, to zadanie nie należało do najłatwiejszych. Od końca XVIII wieku infrastruktura miejska znajdowała się w złej kondycji technicznej i sanitarnej. Dawna siedziba starosty lubelskiego – zamek – była zrujnowana, podobnie jak pałace wielu możnych rodzin i rodów, w tym: Potockich, Radziwiłłów, Sapiehów, Sobieskich, Czartoryskich i Lubomirskich³⁶. Znacząco podupadły także instytucje kościelne opuszczone przez możnych fundatorów, w tym zakony posiadające w mieście liczne świątynie i klasztory. Dość powiedzieć, że w chwili powstania diecezji lubelskiej w 1805 roku w Lublinie funkcjonowały tylko dwie parafie: pw. Michała Archanioła (fara) oraz pw. św. Mikołaja Biskupa na Wzgórzu Czwartek³⁷. Do końca XIX wieku erygowane zostały trzy kolejne (pw. św. Agnieszki PM, katedralna pw. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty

³⁴ Ruch zakonny w archidiecezji lubelskiej, szerzej zaś w Kościele polskim, należy do najbardziej aktywnych wspólnot, a przy tym słabo zbadanych. Aktualne informacje o zakonach i zgromadzeniach znajdują się w: *Atlas klasztorów w Polsce X–XXI w.*, https://wiki.kul.pl/lhdb/Atlas_klasztorow_w_Polsce_X-XXI_w. (dostęp: 20.03.2025).

³⁵ Od 1490 roku biskupi chełmscy, włącznie z pierwszym biskupem lubelsko-chełmskim (lubelskim) Wojciechem Józefem Skarszewskim, zamieszkiwali w Krasnymstawie.

³⁶ Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – Oddział Lubelski, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, Lublin 1931, s. 57–123.

³⁷ J.A. Wadowski, *Kościół lubelski...*, Kraków 1907, s. 74–100; M.T. Zahajkiewicz (oprac.), *Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, Lublin 1985, s. 89–91.

oraz pw. Nawrócenia Pawła Apostoła)³⁸. Swoją obecność manifestowały też zakony męskie, które w tym czasie posiadały aż 11 kościołów i klasztorów. Należeli do nich: augustianie eremici, bernardyni, bonifratrzy, dominikanie, franciszkanie konwentualni, kapucyni, karmelici bosci, karmelici (trzewickowi), misjonarze, reformaci i trynitarze³⁹. Jeszcze w 1800 roku do opuszczenia swojego klasztoru (gmach główny Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, al. Raławickie 14) zmuszeni zostali dominikanie obserwanci. W jego zabudowaniach Austriacy ulokowali koszar⁴⁰. O wiele skromniej przedstawiała się obecność w Lublinie zakonów żeńskich. W 1805 roku żeński ruch zakonny w mieście reprezentowały tylko brygidki, wizytki, karmelitanki, bernardynki i szarytki. Warto przy tym zauważyć, że – w przeciwieństwie do zakonów męskich – siostry przez większość XIX wieku posiadały domy zakonne wyłącznie w Lublinie, a trzy z nich – brygidek, wizytek i karmelitanek bosych – zostały skasowane przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych Królestwa Polskiego już w 1819 roku⁴¹. Przeniesieniu stolicy biskupiej z Krasnegostawu do Lublina nie sprzyjały również liczne klęski elementarne. Ogromne szkody w substancji miejskiej Lublina wyrządził np. pożar, który wybuchł w mieście 20 kwietnia 1803 roku. Trwająca przez dwa tygodnie pożoga zniszczyła m.in. kościoły oraz klasztory jezuitów i karmelitów bosych. Duże straty ponieśli zwłaszcza jezuita, a w ich kościele klasztornym urządzono nawet magazyn⁴². Ulokowaniu siedziby biskupiej w Lublinie nie sprzyjała też struktura wyznaniowa jego mieszkańców. O ile jeszcze w drugim dziesięcioleciu XIX wieku w mieście przeważali chrześcijanie, o tyle już w latach następnych ta proporcja odwróciła się na korzyść ludności żydowskiej. Jak obliczyli Tadeusz Mencil i Piotr Rachwał, w 1819 roku Lublin zamieszkiwały 5102 osoby identyfikujące się z chrześcijaństwem oraz 4771 Żydów, natomiast w 1827 roku chrześcijan było 6680, a Żydów 6795. Do połowy XIX wieku liczba chrześcijan wzrosła tylko nieznacznie, do 7102 (6621 katolików), podczas gdy Żydzi stanowili już społeczność reprezentowaną przez 8164 obywateli⁴³.

Przygotowania do przeprowadzki z Krasnegostawu do Lublina wraz z całą kurią biskupią podjął jeszcze na początku XIX wieku biskup Skarszewski,

³⁸ H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 225–228.

³⁹ AAL, Rep. 60B, I, nr 131, k. 260 (O urzędzeniu diecezji chełmsko-lubelskiej, później lubelskiej... 1761–1858).

⁴⁰ M. Michalska, *Architektura gmachu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Historia i inspiracje stylistyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 2000–2001, t. 48–49, nr 4, s. 195–232.

⁴¹ H. Gapski (red.), *op. cit.*, s. 173–174.

⁴² N. Przesmycka, *Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815–1939*, Lublin 2012, s. 42–43.

⁴³ T. Mencil, *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4, s. 55–56; A. Jakubowski, U. Bronisz, E. Łoś (oprac.), *Historia Lublina w liczbach / History of Lublin in Figures*, Lublin 2018, tab. 38, s. 48; P. Rachwał, *Ruch naturalny ludności rzymskokatolickiej w Lubelskiem w świetle rejestracji metrykalnej z lat 1582–1900*, Lublin 2019, tab. II, s. 54.

a zrealizował dopiero w 1826 roku jego następca – Józef Marceł Dzięcielski⁴⁴. Zanim to nastąpiło, przed władzami kościelnymi stanęło zadanie znalezienia odpowiedniego miejsca na siedzibę biskupią oraz związane z tym urzędem instytucje. Wybór padł na dawne kolegium jezuickie (obecnie przy ul. Jezuickiej 9), które wraz z okazałym gmachem posiadało też – co prawda zniszczoną – świątynię. W wyniku prac remontowych prowadzonych w latach 1815–1818 wyburzono niemal trzy czwarte kubatury kolegium, skrzydła zachodnie, południowe i wschodnie. Kamień pozyskany z tej rozbiórki posłużył do budowy ulic miejskich, o czym m.in. w 1817 roku namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka poinformowała Komisja Wojewódzka Lubelska⁴⁵. Dzięki ukończeniu tych prac biskup Dzięcielski mógł zabrać ze sobą z Krasnegostawu nie tylko sprzęty i wyposażenie z krasnostawskiego kościoła, lecz także dokumenty, obrazy, bibliotekę, tron biskupi, wielki krzyż z ołtarza oraz wiele innych paramentów. Zaadaptowany na potrzeby diecezji lubelskiej budynek dawnego kolegium jezuickiego w połowie XIX wieku okazał się wprawdzie miejscem reprezentacyjnym, ale za małym, by pomieścić instytucje diecezjalne oraz inne urzędy i biura. Biskupi lubelscy początkowo rezydowali w tzw. pałacu sapieżyńskim (ul. Królewska 11), a od 1846 roku w pałacu biskupim poniżej katedry (ul. Wyszyńskiego 2). Sąsiadujący z nim tzw. pałac konsystorski został przekazany do dyspozycji Kościoła katolickiego w 1852 roku⁴⁶. Oba budynki, stanowiące jeden kompleks architektoniczny, są własnością Kościoła katolickiego do dnia dzisiejszego. Równie istotną sprawą przy tworzeniu nowej diecezji była formacja przyszłych księży. Pod tym względem nowy biskup lubelski znajdował się wręcz w komfortowej sytuacji, bo już od 1714 roku działało w mieście seminarium duchowne, którym zarządzało zgromadzenie księży misjonarzy. Jeszcze w latach dwudziestych XVIII wieku przy seminarium wybudowany został kościół pw. Przemienienia Pańskiego. W latach 1825–1826 cały kompleks został otoczony murem, a jego rozbudowa trwała nieprzerwanie do końca XX wieku⁴⁷. W ten sposób już pod koniec trzeciego dziesięciolecia XIX wieku funkcjonował w Lublinie zwarty kompleks zabudowań kościelnych diecezji lubelskiej, na który składały się katedra, kuria i seminarium.

Właściwy rozwój instytucji związanych z Kościołem katolickim nastąpił dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Zjawisko to było szczególnie charakterystyczne dla szkolnictwa, chociaż należy zaznaczyć, że szkoły

⁴⁴ P. Kimak, *Człowiek ewangelicznej prostoty. Biskup Józef Marceł Dzięcielski (1768–1839)*, [w:] *W duchu i prawdzie...*, s. 97–100.

⁴⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Administracji, sygn. 3656, s. 218–219.

⁴⁶ A. Szymula, *Zespół pałaców biskupich*, <https://www.encyklopedialublina.pl/architektura-i-urbanistyka/palace/152-zespol-palacow-biskupich.html> (dostęp: 10.02.2025).

⁴⁷ J.R. Marczewski, *Occasione anni jubilaei. Dokument erekcji seminarium duchownego na Żmigrodzie w Lublinie (8 X 1714)*, „Roczniki Teologiczne” 2015, t. 62, nr 4, s. 69–83.

prowadzone przez zakony jeszcze w okresie przedrozbiorowym (diecezja krakowska) były ważną częścią składową systemu edukacyjnego w już funkcjonującej diecezji lubelskiej. Ogromną aktywnością w tym względzie wykazywali się jezuita, którzy prowadzili swoje placówki edukacyjne w Lublinie (1582–1773), Krasnymstawie (1720–1733) i Zamościu (XVII–XVIII wiek)⁴⁸. Do Lublina powrócili już w 1922 roku, organizując Kolegium Bobolanum (al. Raławickie 23) – znaną placówkę edukacyjną, działającą do wybuchu II wojny światowej, zamkniętą ostatecznie przez władze komunistyczne w 1951 roku⁴⁹. W latach 1920–1931 jezuita przy kościele pw. Narodzenia NMP w Chełmie (ul. Lubelska 2) zorganizowali też liczące się w regionie małe seminarium, którego absolwenci mogli składać egzaminy państwowe w jednej ze szkół gimnazjalnych we Lwowie⁵⁰. Oprócz jezuitów prowadzeniem szkół w diecezji lubelskiej zajmowali się pijarzy. Ci posiadali swoje kolegia w Chełmie (1673 – około 1830), Łukowie (1701–1833) i Opolu Lubelskim (1743–1833). Represje władz carskich, jakie dotknęły zakony po zdławionym powstaniu listopadowym, były główną przyczyną zakończenia działalności tych placówek oświatowych⁵¹. Pomysł reaktywacji szkolnictwa katolickiego w diecezji lubelskiej ujrzał światło dzienne już pod koniec I wojny światowej. W wymiarze praktycznym plan ten został zrealizowany w 1917 roku przez siostry urszulanki w Lublinie, tj. w momencie uruchomienia działalności szkoły przygotowawczej dla dziewcząt oraz ośmioletniego gimnazjum (ul. Narutowicza 8). Do wybuchu wojny w 1939 roku działało jeszcze Prywatne Żeńskie Gimnazjum i Liceum Sióstr Urszulanek. Po wojnie, w 1945 roku siostry otworzyły szkołę podstawową oraz gimnazjum i liceum. Władze komunistyczne zamknęły placówkę oświatową sióstr urszulanek w 1955 roku⁵². W 1923 roku rozpoczęło działalność Wyższe Gimnazjum Biskupie Męskie. Początkowo funkcjonowało w budynku seminarium duchownego (ul. Zamojska 6), a od 1934 roku przy ul. Krzywej (obecnie ul. ks. Michała Słowikowskiego 6). Po okresie okupacji, w którym szkoła nie funkcjonowała, popularny „Biskupiak” wznowił działalność w 1944 roku, a od 1949 roku nosił tytuł niższego

⁴⁸ Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1364, k. 1–7 (Catal. Studentium superioris infimae 1772/73), k. 10–17 (Oblata inscriptionis J. Iłowiecki 1701). S. Młynarczyk, *Z dziejów seminarium duchownego łacińskiej diecezji chełmskiej w Krasnymstawie*, „Roczniki Humanistyczne” 1953, t. 4, nr 3, s. 67–79; *Zamość*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień et al., Kraków 1996, s. 785–786.

⁴⁹ *Lublin*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 375–376.

⁵⁰ R. Kozyrski, *Jezuici (Societas Iesu), zakon w Chełmie (1920–1931)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 2: *Miejsca*, cz. 1: *A–K*, red. Z. Gardziński et al., Chełm 2017, s. 181.

⁵¹ M. Ausz, *Szkoły pijarskie na Lubelszczyźnie w wiekach XVII–XIX*, Lublin 2006, s. 126–127, 138, 165.

⁵² A. Witkowska, *Inwentarz Archiwum szkół sióstr Urszulanek UR w Lublinie*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 81, s. 397–446.

seminarium duchownego. W 1962 roku został ostatecznie zlikwidowany przez władze państwowe⁵³.

Zmiana ustroju politycznego, jaka miała miejsce w Polsce w 1989 roku, sprawiła, że w nowej rzeczywistości mogły rozwinąć swoją działalność nie tylko Kościoły różnych wyznań, lecz także różnego typu misje związane z funkcją duszpasterską tych instytucji. W diecezji lubelskiej, a od 1992 roku w archidiecezji, zaczęły powstawać przede wszystkim liczne szkoły podstawowe i średnie. W 1993 roku działalność wznowił popularny „Biskupiak”, który obecnie funkcjonuje na swoim dawnym miejscu pod nazwą XXI Liceum Ogólnokształcącego im. św. Stanisława Kostki. W latach 2000–2019 w jego murach mieściło się też gimnazjum (Zespół Szkół im. św. Stanisława Kostki w Lublinie)⁵⁴. W latach 1995–2020 działało Pallotyńskie Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Batorego w Lublinie (ul. Warszawska 31), przejściowo również gimnazjum. Od 2017 roku w budynku stanowiącym własność zakonu pallotynów mieści się Szkoła Podstawowa im. Św. Wincentego Pallotiego⁵⁵. Do tej tradycji nawiązuje też działające w Lublinie od 1994 roku Collegium Gostynianum – prywatne katolickie liceum (gimnazjum), a od 2017 roku także szkoła podstawowa (ul. Droga Męczenników Majdanka 27)⁵⁶. Szkolnictwo katolickie rozwinęło również szerszą działalność poza Lublinem. W Puławach działa I Katolickie Społeczne Liceum Ogólnokształcące (ul. Stanisława Eustachiewicza 1)⁵⁷. Całości obrazu dopełniają związane z Kościołem katolickim szkoły podstawowe. W archidiecezji lubelskiej, oprócz już wymienionej szkoły św. Wincentego Pallotiego, funkcjonują też Szkoła Podstawowa Sióstr Urszulanek i Katolicka Szkoła Podstawowa im. św. Jadwigi Królowej (al. Kompozytorów Polskich 11), obie w Lublinie⁵⁸.

Osobny, nie mniej ważny rozdział w historii diecezji i archidiecezji lubelskiej zaznaczyła katolicka uczelnia wyższa powołana do życia w Lublinie w 1918 roku pod nazwą Uniwersytetu w Lublinie. Rozpoczął on działalność 9 grudnia 1918 roku w pomieszczeniach seminarium duchownego, skąd w 1922 roku przeniósł się do nowej siedziby, w której mieści się do dnia dzisiejszego (al. Raławickie 14)⁵⁹.

⁵³ K. Fiołka, *Biskupiak. Historia i terażniejszość*, Lublin 2004, s. 118.

⁵⁴ *Historia*, <https://biskupiak.lublin.pl/szkola/historia> (dostęp: 15.02.2025).

⁵⁵ Pallotyńskie Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Batorego w Lublinie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pallotyńskie_Liceum_Ogólnokształce_im._Stefana_Batorego_w_Lublinie (dostęp: 21.02.2025).

⁵⁶ *Historia szkoły*, <https://gostynianum.pl/historia-szkoly> (dostęp: 21.02.2025).

⁵⁷ I Katolickie Społeczne Liceum Ogólnokształcące im. św. Brata Alberta Chmielowskiego w Puławach, <https://sites.google.com/lokatolik.pl/1kslo> (dostęp: 21.02.2025).

⁵⁸ *Historia szkoły*, <https://www.urszulanki.lublin.eu/historia-szkoly> (dostęp: 21.02.2025); *Historia naszej szkoły*, <http://ksp.inten.pl/historia-naszej-szkoly> (dostęp: 21.02.2025).

⁵⁹ I. Wodzianowska, *Deo et Patriae. Rektor ks. Idzi Radziszewski (1918–1922) – uczonej i dzieło*, [w:] *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–2018*, t. 1: 1918–1944, red. G. Bujak, Lublin–Warszawa 2019, s. 38.

Do 1939 roku zdołano uruchomić cztery wydziały: Teologii, Prawa Kanonicznego, Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych oraz Nauk Humanistycznych. Aktualnie funkcjonują wydziały: Teologii, Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Filozofii, Nauk Humanistycznych, Nauk Społecznych, Medycyny oraz Nauk Przyrodniczych i Technicznych. W 1928 roku zmieniono nazwę uczelni, dodając przymiotnik – Katolicki. Od początku swego istnienia Katolicki Uniwersytet Lubelski wobec Stolicy Apostolskiej i innych władz kościelnych reprezentują Wielcy Kanclerze – biskupi i arcybiskupi lubelscy⁶⁰.

Misja szerzenia katolicyzmu realizowana w Kościele lokalnym, a szerzej w powszechnym, przewiduje również użycie do tego celu mediów. Bez wątplenia pierwsze informacje o diecezji lubelskiej pochodzą ze schematyzmów diecezjalnych. Pod tym względem diecezja i archidiecezja znajdują się w dość komfortowej sytuacji, bo najstarszy tego typu spis parafii i duchowieństwa został wydany drukiem już w 1791 roku, a więc wtedy, kiedy istniała jeszcze diecezja chełmska i lubelska⁶¹. Regularny periodyk „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” („Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”) z krótkimi przerwami ukazuje się od 1918 roku. Archidiecezja ma również do dyspozycji część ogólnopolskiego tygodnika „Niedziela”, „Gościa Niedzielnego” i „Małego Gościa Niedzielnego”. W archidiecezji mieści się także oddział Katolickiej Agencji Informacyjnej, a w 1998 roku – na bazie działającego od 1994 roku Katolickiego Radia Lublin – powstało Radio Plus Lublin⁶². Działalność wydawniczą rozwija Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”, które zostało założone w 1976 roku pod nazwą Lubelskiego Wydawnictwa Diecezjalnego⁶³.

W wymiarze społecznym diecezja i archidiecezja lubelska odgrywały i wciąż odgrywają ważną rolę w niesieniu pomocy i wsparcia osobom potrzebującym, znajdującym się w trudnej sytuacji oraz pokrzywdzonym przez różnego typu sytuacje losowe. Zadanie to realizuje powstały w 1991 roku Caritas diecezji, a następnie archidiecezji lubelskiej. Jego centrala w Lublinie (ul. Prymasa Stefana Wyszyńskiego 2) koordynuje prace różnych ośrodków w całej archidiecezji. Należą do nich: ośrodek wczasowo-rekolekcyjny Dom Zawierzenia nad Jeziorem Firlej, Dom Spotkania w Dąbrowicy, Centrum Charytatywne w Krasnymstawie,

⁶⁰ *Wielcy Kanclerze KUL*, https://www.kul.pl/wielcy-kanclerze-kul,art_139.html (dostęp: 21.02.2025).

⁶¹ *Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Lublinensis et Chelmsensis*, anno 1791 [b.m.w.]. Schematyzm dostępny w Bibliotece Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Lublinie, sygn. 0852. Schematyzmy diecezjalne lubelskie były wydawane regularnie co roku, począwszy od lat czterdziestych XIX wieku.

⁶² *Lublin: archidiecezjalne Radio eR zostanie przekształcone w Radio Plus Lublin*, <https://www.ekai.pl/lublin-archidiecezjalne-radio-er-zostanie-przekształcone-w-radio-plus-lublin> (dostęp: 21.02.2025).

⁶³ *O nas*, <https://gaudium.pl> (dostęp: 21.02.2025).

Warsztat Terapii Zajęciowej w Chełmie, Dzienny Dom Pomocy w Dąbrowicy, Specjalistyczny Ośrodek Wsparcia dla Osób Doznających Przemocy Domowej oraz Centrum Pomocy Migrantom i Uchodźcom przy centrali głównej w Lublinie⁶⁴. Długą tradycję w diecezji i archidiecezji posiada też powstała w okresie międzywojennym Akcja Katolicka – ruch, którego celem jest promocja wartości chrześcijańskich w życiu publicznym⁶⁵.

Przedstawiona wyżej panorama dziejów i instytucji, a więc dwóch najważniejszych elementów składających się na strukturę Kościoła lubelskiego – diecezję i archidiecezję, nie mogłaby funkcjonować, gdyby nie wspierający ją przez ponad 200 lat ludzie, kształtujący nie tylko sumienia katolików zamieszkujących ten obszar, lecz także wywierający ogromny wpływ na historię i kulturę narodu polskiego. Chodzi tutaj przede wszystkim o znane osobistości, biskupów ordynariuszy, ale też o prostych duchownych i świeckich odgrywających istotną rolę w lubelskiej społeczności wiernych. Analizę tego zagadnienia wypada zacząć od pierwszego ordynariusza diecezji lubelskiej (chełmskiej i lubelskiej) – Wojciecha Józefa Skarszewskiego. Ten targowiczaniec, uznany za zdrajcę ojczyzny i skazany na śmierć przez Sąd Kryminalny Wojskowy w dniu 11 września 1794 roku, zdołał uniknąć wykonania wyroku dzięki interwencji króla Stanisława Augusta Poniatowskiego i nuncjusza Lorenzo Litty u naczelnika państwa Tadeusza Kościuszki⁶⁶. W 1795 roku powrócił do swojej diecezji i zajął się jej właściwą organizacją⁶⁷. Korespondując z władzami austriackimi, zabiegał o używanie w pismach oficjalnych języka łacińskiego, a nie niemieckiego, oraz o pomoc w znalezieniu stosownego miejsca na rezydencję w Lublinie, a także występował w obronie

⁶⁴ Dom Zawierzenia nad Jeziorem Firlej, <https://lublin.caritas.pl/domzawierzenia> (dostęp: 21.02.2025); Dom Spotkania w Dąbrowicy, <https://lublin.caritas.pl/dom-spotkania> (dostęp: 21.02.2025); Centrum Charytatywne w Krasnymstawie, <https://centrumcharytatywne.pl> (dostęp: 21.02.2025); Warsztat Terapii Zajęciowej w Chełmie, <https://lublin.caritas.pl/warsztat-terapii-zajeciowej> (dostęp: 21.02.2025); Dzienny Dom Pomocy w Dąbrowicy, <https://lublin.caritas.pl/domzawierzenia/dzienny-dom-pomocy-w-dabrowicy> (dostęp: 21.02.2025); Specjalistyczny Ośrodek Wsparcia dla Osób Doznających Przemocy Domowej, <https://lublin.caritas.pl/specjalistyczny-osrodek-wsparcia-dla-osob-doznajacych-przemocy-domowej> (dostęp: 21.02.2025); Centrum Pomocy Migrantom i Uchodźcom, <https://lublin.caritas.pl/potrzebuje-pomocy/dom-przyjazni> (dostęp: 21.02.2025).

⁶⁵ K. Michałuk, *Geneza i funkcjonowanie Ligi Katolickiej w diecezji lubelskiej (1927–1929)*, „Studia Elckie” 2019, t. 21, nr 2, s. 243–258.

⁶⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 256, k. 77–78v (Wyrok W. Skarszewskiego); *Aresztowanie Massalskiego, Skarszewskiego biskupów i Moszyńskiego marszałka*, [w:] *Akty powstania Kościuszki*, t. 1: *Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej – cz. I*, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918, s. 98.

⁶⁷ Już w 1792 roku opublikował dokument, w którym zapowiedział właściwą organizację podległej sobie diecezji. Zob. W. Skarszewski, *Rozporządzenie pasterskie na Dyecezyą Helmską i Lubelską roku 1792*, [b.m.w.].

zakonów zagrożonych likwidacją⁶⁸. Szczególną wagę przykładął do organizacji diecezji lubelskiej, wymieniając pisma z wieloma urzędnikami austriackimi. W latach 1808–1809 dokonał reorganizacji seminarium duchownego w swojej diecezji, przenosząc je formalnie z Krasnegostawu do Lublina⁶⁹. W 1810 roku był świadkiem i uczestnikiem uroczystości związanych z przybyciem do Lublina wraz z dworem króla saskiego i księcia warszawskiego Fryderyka Augusta I Wettyna oraz jego żony Marii Amalii Augusty Wittelsbach⁷⁰. Za jego rządów w diecezji, trwających do 1824 roku, wybudowano kilkanaście kościołów parafialnych⁷¹. W 1824 roku Skarszewski, doceniony przez władze zaborcze, został arcybiskupem metropolitą warszawskim i prymasem. Zmarł 12 czerwca 1827 roku. Jeszcze w okresie międzywojennym na jego trumnie, która znajduje się w podziemiach kościoła św. Jana Chrzciciela w Warszawie, w rocznicę śmierci młodzież kładła sznur szubieniczny, protestując w ten sposób przeciwko jego działaniom zmierzającym do obalenia dorobku Sejmu Wielkiego⁷².

Z patriotycznej postawy wraz ze swym duchowieństwem zasłynął następca Skarszewskiego – biskup Józef Marceł Dzięcielski, ordynariusz lubelski w latach 1825–1839. To właśnie on w 1831 roku, podczas powstania listopadowego, był jednym z sygnatariuszy aktu detronizacji króla Polski – cara Mikołaja I Romanowa⁷³. W historii diecezji lubelskiej zapisał się jako osoba, dzięki której w 1826 roku katedra biskupia została przeniesiona z Krasnegostawu do Lublina, do kościoła kolegiackiego pw. św. Michała, a w 1832 roku do kościoła pojezuickiego pw. św. Jana. W 1837 roku Dzięcielski nadał lubelskiej katedrze tytuł św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty⁷⁴.

Słynnym przyrodnikiem, posiadającym duże zbiory i bibliotekę, był Walenty Baranowski – od 1857 roku biskup pomocniczy, a w latach 1871–1879 ordynariusz lubelski⁷⁵.

⁶⁸ AAL, Rep. 60A, nr 173, k. 24–27, 40–46, 108–109 (Protocollum variorum relationum ab anno 1796, quo cepit cesareo regium regimen in Galicia occidentalis ad anno 1808 ab R.D. Adalbertus Leszczyc Skarszewski episcopo Helmiensi et Lublinensi expeditorum).

⁶⁹ AAL, Rep 60A, nr 171, k. 223–225.

⁷⁰ „Gazeta Warszawska”, 26.05.1810, nr 42, s. 757. Fryderyk August I przebywał w Lublinie w dniach 14–15 maja 1810 roku.

⁷¹ J. Kumor-Mielnik, *Budownictwo kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej i janowskiej...*, tab. 2, s. 292.

⁷² „Niedziela Lubelska”, 20.11.2023, nr 47, s. VI.

⁷³ *Posiedzenie Izby Poselskiej z dnia 25 Stycznia 1831 r.*, [w:] *Dyaryusz sejmu z r. 1830–1831*, t. 1: *Od 18 grudnia 1830 do 8 lutego 1831*, wyd. M. Rostworowski, Kraków 1907, s. 244.

⁷⁴ M. Godlewski, *Dzięcielski Józef Marcełin*, [w:] *Polski słownik biograficzny...*, Kraków 1948, s. 179.

⁷⁵ Z. Olszawska-Skowrońska, *Baranowski Walenty*, [w:] *Polski słownik biograficzny...*, t. 6, s. 285–286.

Obroną języka polskiego w kościołach i szkołach oraz osobą czynnie zaangażowaną w ruch patriotyczny był Franciszek Jaczewski, biskup lubelski w latach 1889–1914. Już po swej nominacji na biskupstwo lubelskie, w 1889 roku odmówił złożenia w kościele przysięgi w języku rosyjskim na wierność rządowi, proponując formułę w języku łacińskim lub polskim⁷⁶. Walka z rusyfikacją społeczeństwa polskiego i Kościoła katolickiego była stałym elementem jego działalności. Nie zważając na szykany ze strony władz carskich, z odwagą zabiegał o możliwość używania języka polskiego nie tylko w kościołach, lecz także w szkołach. Jaczewski był jedynym biskupem w Królestwie Polskim, który odmówił zwiększenia liczby godzin nauczania języka rosyjskiego w podległym sobie seminarium duchownym. Jednoznacznie zaangażował się w obronę strajków szkolnych w latach 1902 i 1905. W 1902 roku doszło do nich w Siedlcach i Białej Podlaskiej. W działających tam gimnazjach uczniowie odmówili uczestniczenia w lekcjach religii prowadzonych w języku rosyjskim, wzniesząc bunt, w efekcie którego wielu z nich zostało wydalonych z tych placówek edukacyjnych. Na wieść o tych wydarzeniach Jaczewski polecił prefektom powstrzymać się od nauczania religii, co skutkowało zawieszeniem lekcji. Podobne stanowisko zajął również wobec strajków młodzieży szkolnej w 1905 roku w Warszawie i Kielcach⁷⁷. Głęboko przeżył też likwidację Kościoła greckokatolickiego w 1875 roku, której był naocznym świadkiem. Często stawał w obronie zarówno księży unickich, jak i wiernych. Po wydaniu przez cara Mikołaja II Romanowa ukazu tolerancyjnego przyjął do Kościoła katolickiego ponad 200 tys. unitów zamieszkujących obszary diecezji lubelskiej i podlaskiej⁷⁸. Zaangażowanie w kwestie społeczne, przede wszystkim zaś w krytykę socjalizmu, było w 1907 roku przyczyną nieudanego zamachu na jego życie, który zaplanował i przeprowadził malarz lubelski Paweł Zalewski. Jaczewski był też wybitnym pisarzem. Spod jego ręki wyszło wiele dzieł natury biblijnej, liturgicznej i homiletycznej. Biskup Franciszek Jaczewski zmarł 23 lipca 1914 roku w Lublinie, a jego pogrzeb stał się powodem do ogromnej manifestacji patriotycznej. Według różnych szacunków wzięło w nim udział czterech biskupów, kilkudziesięciu prałatów i kanoników, ponad trzystu księży i kilkadziesiąt tysięcy wiernych⁷⁹.

W tym zestawieniu nie sposób pominąć Mariana Leona Fulmana, biskupa lubelskiego w latach 1918–1945, a więc kluczowych dla istnienia państwa

⁷⁶ Z. Rostkowski, *Życie i działalność pasterska ks. bp. Franciszka Jaczewskiego (1832–1914)*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2009, t. 8, s. 134–148.

⁷⁷ R. Skrzyniarz, *Jaczewski Franciszek bp*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. S. Wielgus et al., t. 7, Lublin 1997, s. 655.

⁷⁸ J. Łupiński, *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum” 2001, t. 8, nr 1, s. 189–198.

⁷⁹ „Codzienny Kurier Lubelski”, 24.07.1914, nr 166, s. 4; „Codzienny Kurier Lubelski”, 28.07.1914, nr 169, s. 1; „Codzienny Kurier Lubelski”, 30.07.1914, nr 171, s. 3–4.

polskiego i narodu. Już samo jego powitanie w Lublinie 1 grudnia 1918 roku przez asystę Wojska Polskiego stało się widocznym symbolem wartości, którym ordynariusz lubelski hołdował przez cały okres swej biskupiej posługi⁸⁰. Ten człowiek wręcz niespożytej energii, swoje rządy rozpoczął od reorganizacji diecezji, zaniedbanej w latach niewoli i pozostającej przez 4 lata bez zarządu biskupiego. Dyscyplinując duchowieństwo diecezjalne, dbał również o należyte przestrzeganie przez wiernych form kultu religijnego. W trudnych latach kryzysu wewnętrznego państwa doprowadził do rozkwitu diecezji, w której liczba parafii zwiększyła się ze 128 w 1919 roku do 233 w przeddzień wybuchu wojny w 1939 roku⁸¹. Fulman włożył ogromny wysiłek w rozwój Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, był jego pierwszym Wielkim Kanclerzem. Popierał chrześcijańskie związki zawodowe, Akcję Katolicką, a w 1934 roku zorganizował pierwszy kongres eucharystyczny. Długie rządy w diecezji lubelskiej oparł głównie na dziekanach, udzielając im szerokich kompetencji. Erygował również parafie przy kościołach pounickich, chociaż sprzeciwiał się nawracaniu prawosławnych⁸². Po wybuchu II wojny światowej został aresztowany przez Niemców i skazany na karę śmierci, ale nie stracił hartu ducha. Przebywając w niemieckim nazistowskim obozie koncentracyjnym w Oranienburgu-Sachsenhausen, na który zamieniono karę śmierci, a następnie w Nowym Sączu, potajemnie kierował diecezją, której los był dla niego sprawą najważniejszą. Po powrocie z internowania w 1945 roku ponownie objął rządy w diecezji, ale w wyniku wojennego wycieńczenia organizmu zmarł 18 grudnia 1945 roku⁸³.

Bodaj najwybitniejszą postacią w gronie biskupów, rządców Kościoła lubelskiego, która w szczególny sposób wniosła wkład w jego rozwój duchowy i materialny, był Prymas Tysiąclecia – Stefan Wyszyński, biskup lubelski w latach 1946–1948. Ten błogosławiony Kościoła katolickiego nie tylko zasłynął nieugiętą postawą wobec władz komunistycznych, lecz także przyczynił się do upadku komunizmu w Polsce. Biskupem lubelskim, a zarazem najmłodszym członkiem Episkopatu Polski, został w wieku 46 lat. Podczas dwuletnich rządów w Lublinie na nowo zorganizował kurię biskupią, odbudował seminarium i katedrę zniszczoną przez Niemców podczas nalotu 9 września 1939 roku oraz był patronem wielu stowarzyszeń religijnych. Z uwagi na swoją antykomunistyczną postawę był nieustannie inwigilowany przez Służbę Bezpieczeństwa, która nawet w 1949 roku

⁸⁰ Ingres J.E. *Księdza Biskupa Marjana Fulmana*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1919, nr 1, s. 29.

⁸¹ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublensis pro anno Domini 1919*, Lublin 1919, s. 75; *Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1939*, Lublin 1939, s. 243.

⁸² E. Walewander, *Fulman Marian Leon bp*, [w:] *Encyklopedia 100-lecia KUL*, red. A. Dębiński et al., t. 1, Lublin 2018, s. 238.

⁸³ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999*, Warszawa 2000, s. 105–106.

przygotowała zamach na jego życie. Zmarł w opinii świętości w dniu 28 maja 1981 roku⁸⁴.

Szczególny związek z Kościołem lubelskim utrzymywał również biskup Karol Wojtyła, wykładowca na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 1954–1978, biskup pomocniczy krakowski od 1958 roku, arcybiskup od 1964 roku, kardynał, papież Jan Paweł II w latach 1978–2005. Związany z Wydziałem Filozofii, prowadził wykłady i zajęcia z etyki oraz filozofii⁸⁵.

Przez trudny okres komunizmu przeprowadził diecezję lubelską biskup Bolesław Pylak, ordynariusz diecezji w latach 1975–1992 i jej pierwszy arcybiskup metropolita lubelski w latach 1992–1997. Podczas swojej długiej, biskupiej i arcybiskupiej posługi erygował 142 nowe parafie, w tym 401 kościołów i kaplic. Promotor wielu przedsięwzięć o charakterze religijnym, w 1993 roku powołał do życia kapitułę kolegiacką przy katedrze pw. Narodzenia NMP w Chełmie, utworzył katolicką rozgłośnię radiową i wydawnictwo. W 1987 roku podejmował w Lublinie papieża Jana Pawła II, który odwiedził miasto podczas trzeciej pielgrzymki do ojczyzny, ostatniej przed upadkiem PRL. Posądzany o daleko idącą uległość wobec władz komunistycznych, arcybiskup Pylak zmarł w Lublinie 6 czerwca 2019 roku⁸⁶.

Archidiecezja lubelska ma również swoich męczenników, którzy oddali życie za wiarę i ojczyznę, przede wszystkim podczas II wojny światowej. Do tej grupy z pewnością należy błogosławiony biskup sufragan lubelski Władysław Goral, zamordowany przez Niemców prawdopodobnie na początku 1945 roku w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen lub Ravensbrück. W 2004 roku arcybiskup metropolita lubelski Józef Życiński erygował w Lublinie parafię pod jego wezwaniem (ul. ks. Jerzego Popiełuszki 28b)⁸⁷. Męczennikiem za wiarę jest też ksiądz Kazimierz Gostyński, założyciel III Liceum Ogólnokształcącego im. Unii Lubelskiej i II Liceum Ogólnokształcącego im. Hetmana Jana Zamoyskiego w Lublinie oraz dyrektor Gimnazjum Biskupiego w latach 1933–1934 – zamordowany w obozie koncentracyjnym Dachau w tzw. transporcie inwalidów. W tym samym obozie zginęli także: prezes Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej w Lublinie

⁸⁴ Osoba prymasa Stefana Wyszyńskiego została doskonale przedstawiona w wielu opracowaniach. Do najważniejszych należą: F. Kniołek, Z. Modzelewski, D. Szumska, *Prymas Tysiąclecia*, Paryż 1982; A. Micewski, *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, Paryż 1982; M.P. Romaniuk, *Prymas Wyszyński. Biografia i wybrane źródła*, Gniezno 2001; E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.

⁸⁵ A. Szostek, *Jan Paweł II, Karol Wojtyła*, [w:] *Encyklopedia 100-lecia KUL...*, s. 417–419.

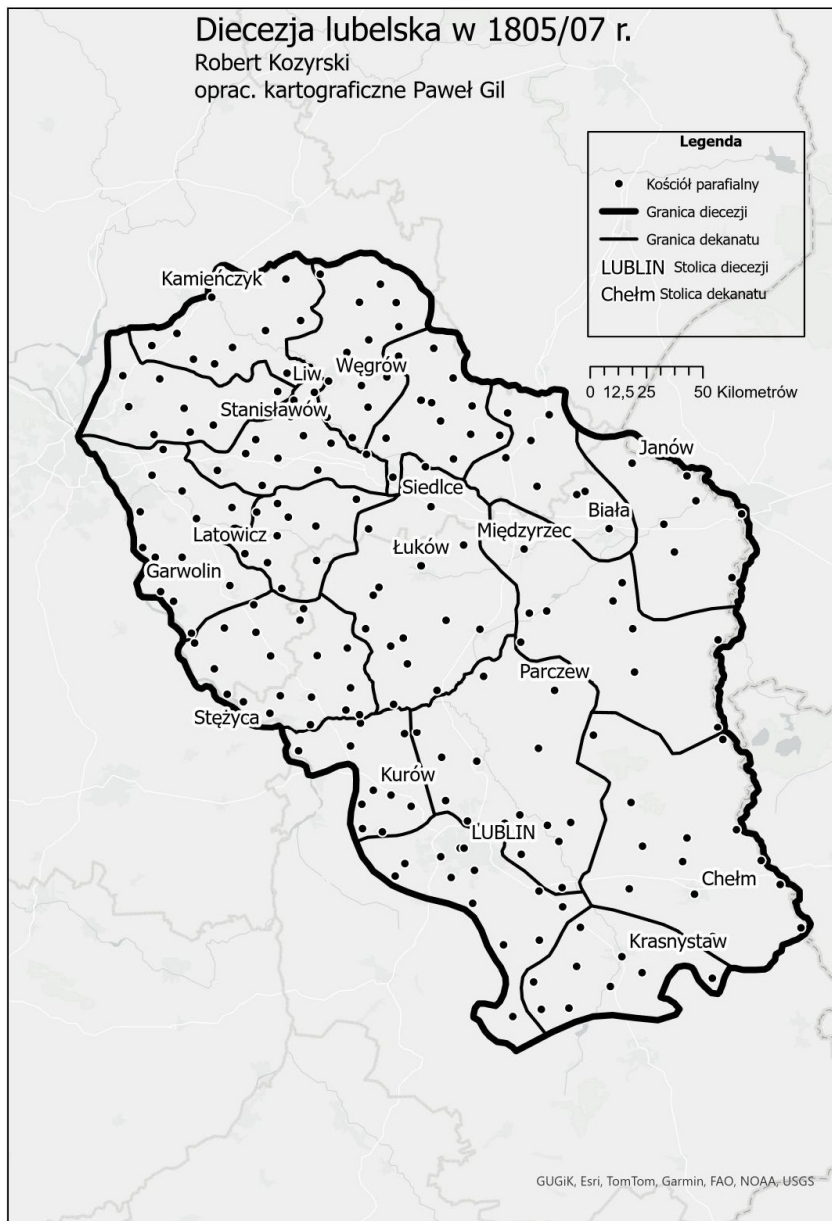
⁸⁶ *Abp Bolesław Pylak (1921–2019)*, https://www.kul.pl/abp-boleslaw-pylak,art_9135.html (dostęp: 25.02.2025); M. Sobieraj, *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009, s. 133–135.

⁸⁷ *Patron. Władysław Goral – błogosławiony biskup-męczennik*, <https://goral.diecezja.lublin.pl/patron> (dostęp: 21.02.2025).

Stanisław Kostka Starowieyski (1941), ks. Antoni Zawistowski (1942), ks. Stanisław Mysakowski (1942), o. Henryk Krzysztofik (1942), o. Florian Stępnik (1942) i br. Fidelis Chojnacki (1942). Wszyscy trzej byli zakonnikami klasztoru kapucynów w Lublinie. Ich los podzielił franciszkanin z Chełma br. Brunon Zembol (1942). Za pomoc i ukrywanie Żydów w klasztorze w Słonimiu w 1942 roku została rozstrzelana przez Niemców lublinianka siostra Maria Wołowska, ze Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia NMP. Z kolei w 1943 roku za ukrywanie partyzantów sowieckich w Gdeszynie został zamordowany przez Niemców krasnostawianin ksiądz Zygmunt Pisarski⁸⁸. Wszyscy wymienieni należą do grupy 108 męczenników z okresu II wojny światowej, których w 1999 roku w Warszawie beatyfikował papież Jan Paweł II, święty Kościoła katolickiego.

Diecezja lubelska przez ponad 200 lat była ważną częścią składową Kościoła polskiego w Księstwie Warszawskim, Królestwie Polskim, a następnie w odrodzonej po latach zaborów Polsce. Funkcjonowała również w trudnych latach komunizmu, stanowiąc oparcie zarówno dla opozycji antykomunistycznej w województwie lubelskim, jak i dużej części społeczeństwa polskiego. Należy pamiętać, że choć nieformalnie, to jednak w rzeczywistości Kościół katolicki był nie tylko ostoją tradycyjnych, polskich wartości, lecz także wypełniał te zadania, których nie realizowało państwo w latach 1944–1989. Z pewnością należały do nich opieka oraz wsparcie socjalne i charytatywne w trudnych latach osiemdziesiątych XX wieku, naznaczonych kryzysem ekonomicznym. Ponadto w sposób szczególny – oczywiście oprócz posługi duszpasterskiej – diecezja i archidiecezja realizowała zadania edukacyjne, o czym świadczy rozbudowana sieć szkół, działająca nawet w trudnym dla Kościoła polskiego XIX wieku i od 1989 roku. Diecezja lubelska wydała też ważnych nie tylko dla Kościoła polskiego bohaterów i męczenników, którzy odegrali istotną rolę podczas powstań narodowych w XIX wieku oraz w trakcie działań wojennych prowadzonych na Lubelszczyźnie w latach 1939–1944. I chociaż współcześnie Kościół lubelski nie pełni już jak dawniej tradycyjnej roli przewodnika duchowego, to jednak w dalszym ciągu jest depozytariuszem dziedzictwa narodowego, a w przypadku województwa lubelskiego – właścicielem wielu zabytków historycznych promujących Lubelszczyznę w kraju i za granicą. Z pewnością należą do nich kościoły i klasztory, często o średniowiecznym lub nowożytnym rodowodzie, w których można podziwiać wspaniałe obrazy, eksponaty muzealne oraz niekiedy unikalną sztukę.

⁸⁸ M. Urbaniak, *Lubelscy święci*, <https://www.niedziela.pl/artukul/4258/nd/Lubelscy-swieci> (dostęp: 25.02.2025).

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archivum Apostolicum Vaticanum w Watykanie, Fondo Borghese, ms. 469–474 (Affari di Propaganda Fide i Relazioni dell, anno 1631).

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie w Lublinie:

- Rep 60A, nr 171 (Protocollum actorum curiae episcopalisstante regimine R.D. Adalberti Leszczyc Skarszewski episcopi Lublinensis senatori Regni Poloniae Ordinum Aquilae Albae et St. Stanislai Equitis ab anno 1803 ad annum 1819 exhibitorum aut expeditorum);
- Rep. 60A, nr 173 (Protocollum variorum relationum ab anno 1796, quo cepit cesareo regium regimen in Galicia occidentalis ad anno 1808 ab R.D. Adalbertus Leszczyc Skarszewski episcopo Helmiensi et Lublinensi expeditorum);
- Rep. 60A, nr 259 (Opis historyczny Diecezji Lubelskiej przez księdza Karola Boniewskiego, ks. I);
- Rep. 60B, I, nr 131 (O urzędzeniu diecezji chełmsko-lubelskiej, później lubelskiej... 1761–1858);
- Rep. 60 II a, nr 108 (Consignatio Universi Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Lublinensis Anno Domini 1869).

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 256 (Wyrok W. Skarszewskiego);
- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Administracji, sygn. 3656.

Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1364.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie:

- rkps. 2351 (J.A. Wadowski, *Szkice oraz wypisy źródłowe dotyczące kościołów oraz klasztorów lubelskich*);
- rkps. 2365 (J.A. Wadowski, *Dzieje diecezji lubelskiej*);
- rkps 2366 (J.A. Wadowski, *Dzieje diecezji chełmskiej i lubelskiej*);
- rkps. 2372 (J.A. Wadowski, *Dzieje dawnej diecezji chełmskiej i jej kościołów*);
- rkps 2381 (J.A. Wadowski, *Materiały do historii diecezji chełmskiej i lubelskiej*);
- rkps 2386 (J.A. Wadowski, *Wypisy źródłowe i notaty do dziejów diecezji chełmskiej, lubelskiej, łuckiej i podlaskiej*).

Źródła drukowane

Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale an. et vol. LXXXIV, Città del Vaticano 1992.

Akty powstania Kościuszki, t. 1: *Protokóły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej – cz. I*, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918.

Archidiecezja Lubelska, *Informacje podstawowe*, <https://archidiecezjalubelska.pl/o-archidiecezji/informacje-podstawowe> (dostęp: 15.03.2025).

Bullarii Romani continuatio Summorum Pontificum Clementis XIII. Clementis XIV. PII VI. PII VII. Leonis XII. PII VIII et Gregorii XVI. constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros, et alios, atque allocutiones complectens quas collegit usque ad pontificatum PII VIII. Andreas advocatus Barberi, t. 12: *Continens pontificatus PII 7. annum quartum ad sextum*, Romae 1846.

Catalogus ecclesiarum et cleri dioecesis Lublinensis et Chelmensis, anno 1791 [b.m.w.].

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublinensis pro anno Domini 1901, Lublin 1901.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublinensis pro anno Domini 1914, Lublin 1914.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Lublinensis pro anno Domini 1919, Lublin 1919.

Catalogus universi cleri saecularis et regularis Dioecesis Lublinensis An. Dni. 1870, Lublini 1870.
Dyaryusz sejmu z r. 1830–1831, t. 1: *Od 18 grudnia 1830 do 8 lutego 1831*, wyd. M. Rostworowski,
Kraków 1907.

Dziennik praw Królestwa Polskiego, t. 63, Warszawa 1865.

„Gazeta Warszawska”, 26.05.1810, nr 42.

Skarszewski W., *Rozporządzenie pasterskie na Dyecezyą Helmską i Lubelską roku 1792*, [b.m.w.].
*Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam
partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposi-
ta*, t. 1: *Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409*, wyd. A. Theiner, Romae
1860.

*Volumina Legum. Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litew-
skiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymach koronnych od seymu wiślickie-
go roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone*, t. 9: *ab anno 1782 ad annum 1792
acta Reipublicae continens*, Kraków 1889.

Opracowania

Abp Bolesław Pylak (1921–2019), https://www.kul.pl/abp-boleslaw-pylak,art_9135.html (dostęp: 25.02.2025).

Atlas klasztorów w Polsce X–XXI w., [https://wiki.kul.pl/lhdb/Atlas_klasztorow_w_Polsce_X-XXI-w](https://wiki.kul.pl/lhdb/Atlas_klasztorow_w_Polsce_X-XXI_w). (dostęp: 20.03.2025).

Ausz M., *Szkoły pijarskie na Lubelszczyźnie w wiekach XVII–XIX*, Lublin 2006.

Bartoszewicz J., *Antoni Onufry Okęcki, biskup poznański, kanclerz wielki koronny*, Warszawa 1854.

Bieńkowski L., *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, t. 7, nr 2.

Centrum Charytatywne w Krasnymstawie, <https://centrumcharytatywne.pl> (dostęp: 21.02.2025).

Centrum Pomocy Migrantom i Uchodźcom, <https://lublin.caritas.pl/potrzuje-pomocy/dom-przyjazni> (dostęp: 21.02.2025).

„Codzienny Kurier Lubelski”, 24.07.1914, nr 166.

„Codzienny Kurier Lubelski”, 28.07.1914, nr 169.

„Codzienny Kurier Lubelski”, 30.07.1914, nr 171.

Czaczkowska E., *Kardynał Wyszyński. Biografia*, Kraków 2013.

Długosz T., *Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw z przed 1631 r.*, „Collectanea Theologica” 1931, t. 12, nr 1.

Dmowski R., *Sieć dekanalna Kościoła Katolickiego na terenie diecezji podlaskiej w latach 1918–1939*, „Szkice Podlaskie” 2004, nr 12.

Dom Spotkania w Dąbrowicy, <https://lublin.caritas.pl/dom-spotkania> (dostęp: 21.02.2025).

Dom Zawierzenia nad Jeziorem Firlej, <https://lublin.caritas.pl/domzawierzenia> (dostęp: 21.02.2025).

Dukwicz D., *Czy rozbiór był wstrząsem? Problem reakcji społeczeństwa szlacheckiego Rzeczypospolitej na zabór części terytorium oraz utratę suwerenności w okresie pierwszego rozbioru*, [w:] *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegerisen, Warszawa 2016.

Dzienny Dom Pomocy w Dąbrowicy, <https://lublin.caritas.pl/domzawierzenia/dzienny-dom-pomocy-w-dabrowicy> (dostęp: 21.02.2025).

Fiołka K., *Biskupiak. Historia i teraźniejszość*, Lublin 2004.

Gapski H. (red.), *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010 / The Historical Atlas of the Lublin (Arch)Diocese 1805–2010*, Lublin 2011.

Godlewski M., *Dziecielski Józef Marcelin*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński et al., t. 6, Kraków 1948.

Historia, <https://biskupiak.lublin.pl/szkola/historia> (dostęp: 15.02.2025).

Historia naszej szkoły, <http://ksp.inten.pl/historia-naszej-szkoly> (dostęp: 21.02.2025).

- Historia szkoły*, <https://gostynianum.pl/historia-szkoly> (dostęp: 21.02.2025).
- Historia szkoły*, <https://www.urszulanki.lublin.eu/historia-szkoly> (dostęp: 21.02.2025).
- I Katolickie Społeczne Liceum Ogólnokształcące im. św. Brata Alberta Chmielowskiego w Puławach, <https://sites.google.com/lokatolik.pl/1kslo> (dostęp: 21.02.2025).
- Ingres J.E. *Księdza Biskupa Marjana Fulmana*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1919, nr 1.
- Jakubowski A., Bronisz U., Łoś E. (oprac.), *Historia Lublina w liczbach / History of Lublin in Figures*, Lublin 2018.
- Kawałko P., Głanowska A., Kopciowski D., Nestorowicz Z., Tomaszewski P., Serafinowicz J. (red.), *Skarby archidiecezji lubelskiej*, Lublin 2005.
- Kimak P., *Człowiek ewangelicznej prostoty. Biskup Józef Marceli Dzieścielski (1768–1839)*, [w:] *W duchu i prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, red. H. Misztal, Lublin 2005.
- Kłoczowski J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, t. 1, Paryż 1987.
- Kniotek F., Modzelewski Z., Szumska D., *Prymas Tysiąclecia*, Paryż 1982.
- Kozyński R., *Jezuici (Societas Iesu), zakon w Chełmie (1920–1931)*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. 2: *Miejsca*, cz. 1: A–K, red. Z. Gardziński et al., Chełm 2017.
- Krzyżanowska-Witkowska M. (red.), *Kościoły archidiecezji lubelskiej. Nasze dziedzictwo*, t. 1–5, Bydgoszcz 2023–2024.
- Kumor B., *Diecezja lubelska (180 lat istnienia)*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1985, t. 59, nr 5–7.
- Kumor B., *Granice (archi)diecezji krakowskiej (1000–1939)*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1963, t. 6, nr 1–4, DOI: 10.21697/pk.1963.1-4.08.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18, DOI: 10.31743/abmk.6606.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 19, DOI: 10.31743/abmk.6620.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 20, DOI: 10.31743/abmk.6632.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, t. 21, DOI: 10.31743/abmk.6786.
- Kumor B., *Obsada biskupstwa krakowskiego w latach 1790–1914*, „Analecta Cracoviensia” 1976, t. 8, DOI: 10.15633/acr.2966.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- Kumor J., *Kształtowanie się granicy północnej i zachodniej diecezji lubelskiej na podstawie bulli „Vix dum Poloniae unitas” z 1925 roku*, „Nasza Przeszość” 2007, t. 107, DOI: 10.52204/np.2007.107.247-264.
- Kumor-Mielnik J., *Budownictwo kościołów parafialnych (archi)diecezji lubelskiej w latach osiemdziesiątych i jego kontynuacja w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Zestawienie statystyczne*, „Rocznik Lubelski” 2016, t. 42.
- Kumor-Mielnik J., *Budownictwo kościołów parafialnych w diecezji lubelskiej i janowskiej (podlaskiej) w latach 1805–1918*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2014, t. 10.
- Kumor-Mielnik J., *Nam kościół potrzebny jak chleb. Problem budownictwa sakralnego w diecezji lubelskiej w latach 1944–1989*, Lublin 2024.
- Kumor-Mielnik J., *Organizacja terytorialna diecezji chełmskiej i lubelskiej do 1805 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2010, t. 94, DOI: 10.31743/abmk.11643.
- Kumor-Mielnik J., *Parafie rzymskokatolickie erygowane w latach 1918–1925 przy rekonyliowanych cerkwiach pounickich i poprawosławnych w dekanatach: chełmskim, hrubieszowskim, tyszowieckim, tomaszowskim, tarnogrodzkim, biłgorajskim, szczebrzeszyńskim i zamojskim*, „Rocznik Chełmski” 2011, t. 15.

- Kumor-Mielnik J., *Sieć dekanalno-parafialna diecezji janowskiej czyli podlaskiej w strukturach administracyjnych Kościoła lubelskiego*, „Rocznik Białskopodlaski” 2012, t. 20.
- Kumor-Mielnik J., *Sieć parafialna i dekanalna (archi)diecezji lubelskiej w latach 1805–2005*, Lublin 2011.
- Kumor-Mielnik J., *Struktura terytorialna diecezji lubelskiej w latach 1805–1808*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2011, t. 95, DOI: 10.31743/abmk.11668.
- Kumor-Mielnik J., *Wezwania kościołów parafialnych oraz parafii (archi)diecezji lubelskiej w latach 1805–2005*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział PAN w Lublinie” 2006, t. 3.
- Kumor-Mielnik J., *Wykaz zniszczeń w obiektach sakralnych diecezji lubelskiej po II wojnie światowej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2019, t. 111, DOI: 10.31743/abmk.6288.
- Kumor-Mielnik J., *Zarys problematyki budownictwa i strat wojennych w kościołach parafialnych diecezji lubelskiej po I wojnie światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2014, t. 102, DOI: 10.31743/abmk.12004.
- Kumor-Mielnik J., Mielnik S., *Struktura wyznaniowa diecezji lubelskiej na przełomie XIX i XX w. na podstawie diecezjalnych wykazów statystycznych*, Lublin 2019.
- Litak S., *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. 12, nr 2.
- Litak S., *Sieć parafialna archidiaconatu radomskiego w okresie przedrozbiorowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1958, t. 9.
- Lublin, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień et al., Kraków 1996.
- Lublin: *archidiecezjalne Radio eR zostanie przekształcone w Radio Plus Lublin*, <https://www.ekai.pl/lublin-archidiecezjalne-radio-er-zostanie-przekształcone-w-radio-plus-lublin> (dostęp: 21.02.2025).
- Łąpiński J., *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum” 2001, t. 8, nr 1.
- Marzewski J.R., *Occasione anni jubilai. Dokument erekcji seminarium duchownego na Żmigrodzie w Lublinie (8 X 1714)*, „Roczniki Teologiczne” 2015, t. 62, nr 4, DOI: 10.18290/rt.2015.62.4-3.
- Mariański J. (red.), *W służbie ewangelii i człowiekowi. Archidiecezja lubelska w latach 1992–2002*, Lublin 2005.
- Mencel T., *Organizacja i działalność administracji miejskiej w Lublinie w latach 1809–1866*, „Rocznik Lubelski” 1961, t. 4.
- Micewski A., *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, Paryż 1982.
- Michalska M., *Architektura gmachu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Historia i inspiracje stylistyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 2000–2001, t. 48–49, nr 4.
- Michaluk K., *Geneza i funkcjonowanie Ligi Katolickiej w diecezji lubelskiej (1927–1929)*, „Studia Ełckie” 2019, t. 21, nr 2.
- Mirek A., *Atlas żeńskiego ruchu zakonnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Lublin 2007.
- Misztal H. (red.), *W duchu i prawdzie. Wybrane sylwetki Kościoła lubelskiego (1805–2005)*, Lublin 2005.
- Młynarczyk S., *Z dziejów seminarium duchownego łacińskiej diecezji chełmskiej w Krasnymstawie*, „Roczniki Humanistyczne” 1953, t. 4, nr 3.
- „Niedziela Lubelska”, 20.11.2023, nr 47.
- Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999*, Warszawa 2000.
- O nas*, <https://gaudium.pl> (dostęp: 21.02.2025).
- Okęcki Antoni Onufry*, [w:] P. Mazur, *Poczet biskupów chełmskich obrządku łacińskiego*, Chełm 2012.
- Olszamowska-Skowrońska Z., Baranowski Walenty, [w:] *Polski słownik biograficzny*, red. W. Konopczyński et al., t. 6, Kraków 1948.

- Pallotyńskie Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Batorego w Lublinie, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pallotyńskie_Liceum_Ogólnokształcące_im._Stefana_Batorego_w_Lublinie (dostęp: 21.02.2025).
- Patron. *Władysław Goral – błogosławiony biskup-męczennik*, <https://goral.diecezja.lublin.pl/patron> (dostęp: 21.02.2025).
- Pijaj S., *Galicja – spadek po zaborach*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2019, t. 146, nr 1, DOI: 10.4467/20844069PH.19.007.9571.
- Polskie Towarzystwo Krajoznawcze – Oddział Lubelski, *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*, Lublin 1931.
- Prokop K.R., *Wiadomości do biografii biskupów oraz opatów i księży z ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów z osiemnastowiecznej prasy warszawskiej doby saskiej i stanisławowskiej (1729–1795)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2006, t. 86, DOI: 10.31743/abmk.10078.
- Przesmycka N., *Lublin. Przeobrażenia urbanistyczne 1815–1939*, Lublin 2012.
- Rachwał P., *Ruch naturalny ludności rzymskokatolickiej w Lubelskiem w świetle rejestracji metrykalnej z lat 1582–1900*, Lublin 2019.
- Romaniuk M.P., *Prymas Wyszyński. Biografia i wybrane źródła*, Gniezno 2001.
- Rostkowski Z., *Życie i działalność pasterska ks. bp. Franciszka Jaczewskiego (1832–1914)*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2009, t. 8, DOI: 10.15290/rtk.2009.08.21.
- Skrzyniarz R., *Jaczewski Franciszek bp*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. S. Wielgus et al., t. 7, Lublin 1997.
- Sobieraj M., *Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989*, [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.
- Specjalistyczny Ośrodek Wsparcia dla Osób Doznających Przemocy Domowej, <https://lublin.caritas.pl/specjalistyczny-osrodek-wsparcia-dla-osob-doznajacych-przemocy-domowej> (dostęp: 21.02.2025).
- Spis kościołów i duchowieństwa diecezji lubelskiej 1939*, Lublin 1939.
- Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.
- Szostek A., *Jan Paweł II, Karol Wojtyła*, [w:] *Encyklopedia 100-lecia KUL*, red. A. Dębiński et al., t. 1, Lublin 2018.
- Szymula A., *Zespół pałaców biskupich*, <https://www.encyklopedialublina.pl/architektura-i-urbanistyka/palace/152-zespol-palacow-biskupich.html> (dostęp: 10.02.2025).
- Tylus S., *Życie konsekrowane w (archi)diecezji lubelskiej*, [w:] *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej (1805–2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.
- Urbanak M., *Lubelscy święci*, <https://www.niedziela.pl/arttykul/4258/nd/Lubelscy-swieci> (dostęp: 25.02.2025).
- Wadowski J.A., *Kościoły lubelskie. Na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907.
- Wadowski J.A., *Lubelskie biskupstwo*, [w:] *Encyklopedia kościelna podług Teologicznej encyklopedii Wetзера i Weltego z licznymi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób wydana przez X. Michała Nowodworskiego*, t. 12, Warszawa 1879.
- Walewander E., *Fulman Marian Leon bp*, [w:] *Encyklopedia 100-lecia KUL*, red. A. Dębiński et al., t. 1, Lublin 2018.
- Walewander E., *Sosnowski Kazimierz*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz et al., t. 18, Lublin 2013.
- Warsztat Terapii Zajęciowej w Chełmie, <https://lublin.caritas.pl/warsztat-terapii-zajeciowej> (dostęp: 21.02.2025).
- Wielcy Kanclerze KUL*, https://www.kul.pl/wielcy-kanclerze-kul,art_139.html (dostęp: 21.02.2025).
- Witkowska A., *Inwentarz Archiwum szkół sióstr Urszulanek UR w Lublinie*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne” 2004, t. 81, DOI: 10.31743/abmk.9523.

- Wodzianowska I., *Deo et Patriae. Rektor ks. Idzi Radziszewski (1918–1922) – uczonej i dzieło*, [w:] *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1918–2018*, t. 1: 1918–1944, red. G. Bujak, Lublin–Warszawa 2019.
- Zahajkiewicz M.T., *Diecezja, jej granice i organizacja terytorialna*, [w:] *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej (1805–2005)*, red. M.T. Zahajkiewicz, Lublin 2005.
- Zahajkiewicz M.T. (oprac.), *Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, Lublin 1985.
- Zahajkiewicz M.T. (red.), *Dzieje Archidiecezji Lubelskiej (1805–2005)*, Lublin 2005.
- Zamość, [w:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, red. L. Grzebień et al., Kraków 1996.

ABSTRACT

The article presents the history of the Diocese and Archdiocese of Lublin from 1805 to 2024, with particular focus on territorial changes, the number of deaneries and parishes. It also addresses historical attempts to establish the autonomy of the Lublin Church, undertaken by ecclesiastical hierarchs as early as the 13th century. In addition to territorial structures, the article discusses male and female religious orders, which have been an important part of the universal Church and have operated within the diocese since 1805/07. An integral part of the article is the presentation of the places occupied by the Catholic Church as an institution, both within the city of Lublin and throughout the entire diocese/archdiocese. These include not only buildings used by the bishop and clergy (the bishop's curia, seminary, cathedral, and parish churches), but also schools (including the university), the media, and social-charitable institutions. This portrayal of the diocese's history is complemented by information about the people who shaped the Lublin Church, especially distinguished clergymen and martyrs of the diocese.

Keywords: Lublin Diocese; Lublin Archdiocese; Catholic Church; bishops; religious orders